

भरतवर्ष नामकरण इतिहास आणि संस्कृती या ग्रंथाची गुणवत्ता मान्य करुन शिवाजी विद्यापीठाने
ग्रंथकाराना डी. लिट्. ही सर्वोच्च पदवी सादर केली आहे.

अध्यक्ष,
लालचंद हिराचंद.

जैन संस्कृति संरक्षक संघ-जीवराज जैन ग्रंथमाला-सोलापूर, ग्राथांक म-४१

ग्रंथमाला संपादक
प्रा.डॉ. आ. ने. अपाध्ये, एम्.ए. डी. लिट्.

ॐ
भरतवर्षनामकरण
इतिहास आणि संस्कृती

प्रा. जिनेन्द्रकुमार दादा भोमाज, एम. ए.

अध्यक्ष, अर्धमागधी अभ्यास मंडळ, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
अर्धमागधी विभाग प्रमुख, संगमेश्वर महाविद्यालय, सोलापूर.

प्रकाशक:

शेठ लालचंद हिराचंद
अध्यक्ष, जैन संस्कृति संरक्षक संघ,
फलटण गल्ली, सोलापूर ४१३००२

वीर निर्वाण संवत् २५०१.

भ. महावीर २५०० वे
निर्वाण महोत्सवी वर्ष.

इ. स. १९७४-७५.

मूल्य रु. २०-००

मुद्रक :

कुमुदचंद्र फुलचंद शाह
मे. सन्मती मुद्रणालय,
१६६, शुक्रवार पेठ, सोलापूर-२.

प्राध्यापक जे. डी. भोमाज यांनी भरत चक्रवर्तीच्या व्यक्तित्वावर आणि भरतवर्षाचे नामकरण या घटनेवर प्रकाश टाकण्यास समर्थ असलेली विपुल सामग्री, भारतीय साहित्यातील विविध स्तरांमधीन शोधून काढून, तिचे संतुलित संकलन आपल्या या ग्रंथात समग्रपणे सादर केले आहे. भरतवर्षातील निरनिराळ्या सांस्कृतिक प्रवाहांच्या स्वरूपासंबंधी त्यांनी येथे मांडलेला परिशीलनात्मक दृष्टिकोण खरोखरच विचारप्रवर्तक आहे ! आपल्या भूमीच्या अतिप्राचीन परंपरेच्या सनातन संस्कृतीच्या परिसरामध्ये प्रांजहपणे अभ्यास करण्याची आणि आपले परिशीलन दक्षतेने पार पाडण्याच ज्यांना आस्था असते अशा अभ्यासूंच्या अध्यनासाठी या ग्रंथाची योग्यता मोठी आहे.

-डॉ. आ. ने. उपाध्ये

आपल्या देशाच्या नामकरण प्रणालीचा आणि नाभि-ऋषभ-भरत-कालीन तदनुषंगिक सांस्कृतिक तथ्यांचा एक ऐतिहासिक अभ्यास-

भरतवर्षनामकरण

इतिहास आणि संस्कृती

नाभे: पुत्रश्च ऋषभाद्भरतोऽभवत् ।
तस्य नाम्ना त्विदं वर्षं भारतं चेति कीर्त्यते ॥

- स्कंदपुराण, कौमारखण्ड तथा
- शिवपुराण, ३७/५७

जैन संस्कृती संरक्षक संघ-जीवराज जैन ग्रंथमाला-सोलापूर, ग्रंथांक म-४१
भगवान महावीरांच्या २५००-२५०१ निर्वाण-महोत्सवी वर्षाचे प्रकाशन.

प्रकाशकीय निवेदन

सोलापूर निवासी पूज्य ब्रह्मचारी जीवराज गौतमचंद दोशी यांनी इ. स. १९४० साली आपल्या न्यायोपार्जित संपत्तीचा विनियोग जैन धर्म आणि समाज यांच्या उन्नतीसाठी करण्याचा निश्चय केला. त्याच्या कार्यवाहीसाठी त्यांनी देशभर प्रवास केला, अनेक विद्वानांची भेट घेतली आणि त्यांच्याशी सखोल चर्चा केली. नंतर १९४१ सालाच्या ग्रीष्म ऋतूमध्ये श्री सिद्धक्षेत्र गजपंथ (नाशिक) येथे एक विद्वत् संमेलन भरविण्यात येऊन अधिक विचारविनिमय करण्यात आला. फलतः जैन संस्कृति संरक्षक संघ या संस्थेची स्थापना झाली. तयासाठी पू. ब्रह्मचारीजींनी त्याचवेळी रु. ३०,००० ची देणगी दिली.

पुढे त्यांची परिग्रह-निवृत्ती वाढतच गेली. १९४४ साली त्यांनी दोन लाख रुपयांची आपली संपत्ती संघाला विश्वसत निधीच्या स्वरूपात अप्रण केली. त्याच संघातर्फे जीवराज जैन ग्रंथमालेचेहि संपादनकार्य सतत होत आहे. प्राकृत-संस्कृतादी ग्रंथ त्यातून प्रकाशित होत असतात. संघाच्या वार्षिक बैठकीमध्ये याच मालेत १९५४ साली मराठी ग्रंथांसाठी स्वतंत्र विभाग निर्माण करण्याचे ठरवून पूज्य जीवराजबाबांनी तयासाठी पुनः सत्तर हजार रुपये संघाच्या स्वाधीन केले. त्या निधीतून मालेच्या मराठी विभागाचेही प्रकाशन कार्य चालू आहे.

दि. १६-१-१९५७ रोजी पूज्य ब्रह्मचारीजींनी सर्वस्वाचा त्याग करून अत्यंत संतोष भावनेने समाधिमरण स्वीकारले.

भरतवर्षनामकरण : इतिहास आणि संस्कृती हा प्रस्तुत ग्रंथ याच जीवराज जैन ग्रंथमालेतील ४१ वे मराठी-पुष्प असून भ. महावीर २५०० व्या निवारणमहोत्सवी वर्षाच्या प्रसंगी प्रकाशित करण्यात येत आहे. हा ग्रंथ धर्म, संस्कृती आणि इतिहास या क्षेत्रांतील अभ्यासूंना आणि इतर जिज्ञासूंनाही उपयुक्त ठरेल अशी आशा आहे.

- प्रकाशक

स्व. ब्र. जीवराज गौतमचंद दोशी

संस्थापक

जैन संस्कृति- संरक्षक- संघ, सोलापूर.

आद्याक्षर

भगवान महावीरांच्या निर्वाणकल्याणकाच्या २५००-२५०१ या महोत्सवी वर्षाच्या प्रसंगाने वाचकांना ही भेट सादर करीत आहे.

आपल्या देशच्या प्राकृतिक रचनेसारखेच त्याच्या नामकरणाचे स्वरूपही इतके विलोभनीय आहे की, त्या नामकरणाची पूर्वपीठिका समजून घेण्याची ऊर्मी दाबून ठेवण्यात यश लाभत नाही. तो सारा इतिहासच उनमेषकारी आहे, संस्कृतीचे जतन करण्यामागे जी मूल्ये मानवाला कवटाळविशी वाटतात ती सर्व या नामकरणाच्या घटनाचक्रत सभ्दावाने आढळतात. या संबंधीचे पूर्वसाहित्यही विपुल असून विविध प्रणालीतून त्याचे संगोपन व संवर्धन झालेले आहेत. तरी परंतु ज्यांची दृष्टी निवर्मळ नाही अशांनी त्याचा आदर मोकळेपणने केलेला दिसत नाही. उलट काही जणांनी तर त्याला विकृत स्वरूप देण्याचाही अट्टाहास वेळेवेळी केलेला आढळतो. त्यामुळे या विषयावर किंवा त्या परिसरात आधुनिक काळी साहित्यची निर्मिती प्रांजळपणे व्हावी तितकी झालेली नाही. ही उणीव भरून काढण्याचा विचार गेल्या १५ वर्षांपासून मनात ठाण मांडून होता. तरी आज य ग्रंथाच्या रुपाने सफल होत आहे.

जीवनमूल्यात्मक भारतीय श्रद्धा, वैचारिक अधिष्ठान व आचारप्रणाली समृद्ध करण्यामध्ये जैनधर्माचा वाटा फार मोठा आहे. आज ज्ञात असलेले या भूमीवरील सर्वात प्राचीन पाहुणे जे वैदिक आर्य त्यांच्या संस्कृतीपेक्षही तो निश्चितपणे प्राचीन असल्यामुळे आणि इतर कोटूनही कोणत्याही काळी येथे त्याचे नव्याने आगमन झालेले नसल्यामुळे तसेच बाहेरून येथे येऊन स्थिरावलेल्या अगर परत गेलेल्या प्रत्येक संस्कृतभर त्याचा प्रभाव पडलेला असल्यामुळे जैनधर्मच या भरतभूमीवरील सनातन संस्कृती आहे ही वस्तुस्थिती आहे. आज येथे विद्यमान असलेल्या इतर सर्व धर्मावर अहिंसेची, समतेची, अविरोधी प्रगतीची, मैत्रिभावच आथ परस्परोपग्रहाची जी भद्रमुद्रा कायमची झालेली दिसते तिचे श्रेय केवळ जिनधर्माला किंवा जैन तीर्थकरांच्या सर्वोदय तीर्थांलाच आहे, हे अमान्य

करता येत नाही. त्याची प्राचीनता केवळ साहित्यात किंवा शिलालेखातच आढळून येते असे नव्हे तर आजपर्यंत शक्य झालेल्या उत्खननातील पुराव्यातही ती सुसंगतच ठरते. ती सनातन परंपरा मोहेंजो-दारो व हरप्पा येथील संस्कृतिकालापर्यंत तर सहज पेहचते अे ख्यतना पुरातत्त्वांचे म्हणणे आहे. तिची व्याप्तीही भारतातील कोणत्याही स्थलकालातील अंतिम सीमेपर्यंत पोहचते.

यासाठीच आपल्या संस्कृतीचे एक अविनाभावी मूलघटक म्हणून भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासकांना तिच्या इतर अंगोपांगाबरोबरच भरतवर्षाच्या नामकरण-प्रणालीचा व संस्कारात्मक प्रभावांचाही सविस्तर अभ्यास करणे त्यांत आवश्यक आहे. यासाठी सखोल व प्रमाणभूत अभ्यास आणि संशोधन करण्यासाठी आवश्यक असणारी साधन-सामग्री हव्या त्या प्रमाणात उपलब्ध होणे शक्य असून ती निरनिराळ्या भषेतील कलाकृतींमध्ये आथ विविध संशोधनात्मक विमर्ष-गंगीमध्ये इतस्ततः विखुरलेली आहे. तिचा योग्य तऱ्हेने उपयोग करून तो सम्र अभ्यास विद्वक्षांमोर प्रमणंसह मांडण्याची आवश्यकता तीव्रतेने आजणवत होती. तिच्याच पूर्वतेचा हा एक प्रयत्न !

भरतवर्षाच्या नावाच्या संदर्भात जी विकृती बाहेर पडत आली आहे तीच या ग्रंथरचनेतील खरी अडचण होय. त्यामुळे इच्छा नसूनही खंडण-मंडणाचा अंगीकार थोडा तरी करावाच लागला. शिवाय या क्षेत्रात आधुनिक काळातील प्रमाणिक ग्रंथच नव्हे तर इतर कोणत्याही प्रकाशनाचा अभाव तीव्रपणे जाणवतयाशिवाय राहिला नाही. याला अपवाद फक्त एकच लेख. तो प्रि. करमरकरांनी १९५१ साली लखनौ येथील प्राच्यविद्यडा परिषदेमध्ये वाचला होता आणि पुण्याच्या भाण्डारकर संशोधन मंदिराने १९५५ साली तो आपल्या ३६ व्या वार्षिकात प्रसिध्द केलेला आहे. याशिवाय आपल्या देशच्या नामकरणाचा आणि त्यामागील घटनाचक्रचा योग्य प्रकारे, एकत्रितपणे व सर्वांशाने परिचय करून घेण्यासारखा परिपूर्ण, व्यापक आणि प्रामाणिकक ग्रंथ अभवानेच जाणवत होता. त्यामुळे तद्विषयक साहित्य विपुल असूनही वैफल्य आणि उणीव जाणवल्याशिवाय राहात नव्हते. विविध काळातील आणि विविध संप्रदायांतील बहुविध विचरधारांची एक सुसंगत आणि पूर्णाकार प्रतिमा निर्माण करणे आवश्यक वाटले. विषयाच्या विस्ताराची कक्षा लक्षात घेऊन सर्व बाजू सुसंगतपणे मांडण्यासाठी शक्य ती सर्व काळजी घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. यासंबंधी प्रमाणभूत व मूलगामी परिचय एकत्रितपणे करून देणारा अभ्यसपूर्ण ग्रंथ आता प्रथमच उपलब्ध करून देण्यात आनंद होत आहे.

एका विशाल संस्कृतीच्या परिवातील अनेक अंगोपांगे येथे एकरूपतने एका भव्य संस्कृतीचे रुपसाकार करतात. त्यामुळे ऐतिहासिक व साहित्यिक गरजांची पूर्ती होण्यास मदत होते. मन्वंतर युगातील विविध वृत्तांताचा शोध घेऊन, अनेक तऱ्हेने त्याची तर्क्संगत समीक्षा करून, सुसंगत ठरलेल्या घटनांचा स्वीकार करून भरतवर्षाच्या नामकरणाचा आणि तदनुषंगिक संस्कृतीचा जोडतिहास साध्य झाला तो या ग्रंथाच्या रुपाने अभ्यासूंना व जिज्ञासूंना सादर करीत आहे.

येथे पहिल्या विभागामधील चार प्रकरणे प्राचीन भारतीय जीवनसाहित्याचे स्वरूप आणि ऐतिहासिक मूल्य यांच्या विवेचनासाठी वाहिलेली आहेत. दुसऱ्या विभागातील ५ ते ९ या पाच प्रकरणांमध्ये आपल्या भूमीच्या नामकरणचे सांगोपांग विवरण, विवेचन आणि त्याच परंपरागत

इतिवृत्त तथा विमर्ष ग्रथित केला आहे. त्यापुढील पाच प्रकरणांमध्ये आपल्या जवनातील सांसकृतिक मूल्ये आणि त्यांचा आविष्कार विशद करून सांगितला आहे. अंतिम प्रकरण स्वयंस्पष्ट आहे. तयातील परिच्छेदांचे अंक प्रकरणांचा संदर्भ दाखवितात आणि परिशिष्टे तर सर्वच विधानांना व निष्कर्षांना पूरक आथ पुष्टिदायक आहेत.

आपल्या भूमीची प्राकृतिक स्थित्यंतरे, वर्ष-क्षेत्राची नामकरणपरंपरा, शलाका पुरुषांच्या पुरुषार्थाचा उत्सेध, मानवी जीवनाचे भरीय मूल्यांकन, मानवातील ओजोगुणाचे कार्यक्षेत्र, ऋषभप्रणीत साधक शासनप्रणाली, क्षत्रियानुयोगातील जैन श्रद्धा आणि प्रतीके यांच्याबरोबरच तदनुषंगिक भारतीय जीवनातील नाभि-ऋषभ-भरत-कालीन सांस्कृतिक तथ्यांच्या आणि आपल्या जीवनावरील तंच्या प्रभावांच्या अभ्यासाचा वेध घेणारा पहिलाच प्रयत्न या ग्रंथांत साकारला आहे. या ग्रंथाच्या अभ्यासाने भरत-संस्कृतीच्या मौलिक प्रेरणा व मानवी आराधनायांचे परिज्ञान होण्यास मदत व्हावी, ऋषभप्रणालीच्या एका अव्यक्त अंगाला मूर्ताकार मिळावा, आपल्या संसकृतिसंवर्धनाचे उदात्तीकरण साध्यकरण्यामध्ये नाभि-ऋषभ-भरतादी नृपतींनी आणि त्यांच्या आम्नायातील इतर जैन खत्रियांनी पार पाडलेली महत्तम कामगिरी प्रत्ययास यावी, प्रसंगी विरोधी भासणारीही साधनेतील सुसंगती त्यांनी कशी साध्य करून दाखविली याचे आकलन होण्यास गती मिळावी हीच इच्छा !

प्रतिपाद्य विषयाची अंगोपांगे, आलोचनात्मक चर्चा आणि तुनात्मक विसतार आवश्यक वाटलने त्यांचा स्वभकरर केला आहे. प्रारंभीचे अंतरंग-दर्शन स्वरूपदर्शक आहे. सूची प्रगत अभ्यासाला उपुक्त व्हावायत ही अपेक्षा. अशा स्वरूपातील हा ग्रंथ वीर-निवारणच्या महोत्सवी प्रकाशनाच्या निमित्ताने वाचकांना सादर करताना ही अलपशी सेवा सफल होवो एवढीच प्रार्थना.

अकस्मात उद्भवलेल्या माझ्या आजरामुळे मुद्रिते तपासण्यात जरा दुर्लक्ष झाले. काही काळ ते मल मुळीच करता आले नाही. काही चुका राहून गेल्या. वाचकांनी त्या सुधारून घ्याव्यात. माझे बंधून पार्श्वनाथ यांनी त्याही स्थितीत ते काम नेटाने चालू ठेवले. अन्य अनेकांची अनेक प्रकारे मदत झाली. सनमति मुद्रणालया च्या चालकांनी काम सतत चालू ठेवण्याची दक्षता बाळगली. या सर्वांचा मी आभारी आहे.

पुणे विद्यापीठातील तत्त्वान विभागाचे प्रधान मार्गदर्शक डॉ. सुरेंद्र बारलिंगे यांनी अमूल्य वेळ खर्चून या ग्रंथासाठी आकाराने छोटी पण आशयाने मोठी अशी प्रस्तावना लिहिली आहे. यावरून त्यांची या विषयासंबंधीची आत्मीयता आणि दृष्टिकोण व्यक्त होतो. त्यांच्य या लेखाचे महत्त्व स्वयंसिद्ध आहे. अशा प्रस्तावनेच्या अभावी एक तीव्र उणीव जाणवल्याशिवाय राहिली नसती ! या पूर्तीबद्दल तयांचे आभार मानावेत तितकेथोडेच आहेत.

जीवराज ग्रंथमालेच्या अधिकाऱ्यांचे व संघाच्या विश्वस्तांचे ऋण व्यक्त करण्यासाठी माझ या भावना शब्दाकार पावत नाहीत.

सोलापूर, मकरसंक्रान्ती, १९७५

जिनेनद्रकुमार भोमाज

प्रस्तावना

प्रत्येक समाजाभोवती मिथ्सचा विळख पडलेला असतो. पारंपरिक मिथ्स म्हणजे त्या समाजातील इतिहासाचे गोत्रापत्यच होय. अशा मिथ्समध्येच समाजाचा विस्मृत इतिहास साठविलेला असतो. अर्थात् हा इतिहास शोधून काढणे अत्यंत खडतर असते. ऋषींचे कूळ आणि नदीचे मूळ शोधू नये असे जे म्हणतात ते उगीच नव्हे ! पण या सामान्य नियमाला धाव्यावर बसवून खडतरपणावर मात केल्यानंतरच खऱ्या संशोधनास सुरुवात होत असते.

भरताचे कूळ व भरतवर्षाच्या नामकरणचे मूळ शोधण्याचा असाच एक संशोधन पद्धतीचा उत्तम प्रयत्न माझे प्राध्यापक मित्र जिनेन्दकुमार भेमाज यांनी केला आहे. भारत किंवा भरतवर्ष हे आपल्या देशाचे नाव का पडले असा प्रश्न अनेकांना पडला असेल. शकुंतला आणि दुष्यन्त यांचा पुत्र भरत या चक्रवर्ती राजावरून आपल्या देशाचे नामकरण झाले असावे हे स्पष्टीकरण अगदीच लटकेवाटते. कारण दुष्यन्ताला मोठे केले ते कालिदासाने. मुळात हा राजा, जरी तो कधी काळी विद्यमान असला तरी, एखडा मोठय्या जहागीरदारापेक्षा सुध्दा मोठा असेल किंवा नाही याची शंकाच आहे.

तीच गोष्ट भरत नावाच्या आर्य टोळ्या या देशात वावरत होत्या याही स्पष्टीकरणाची ! हे एक स्पष्टीकरण आहे असे भसावे ही केवळ एक अपेक्षा ! पण कोणे एके काळी कोणीतरी कोठेतरी राहात असावेत हे जसे शास्त्रीय व तर्कशुद्ध स्पष्टीकरण नव्हे तशीच अवस्था वरील स्पष्टीकरणाचीही झाली आहे. कारण ते केवळ एक आभासपूर्ण वलय आहे. त्यामुळे माहिती अशी काहीही मिळत नाही. कोणी तरी भरत किंवा कोणत्या तरी भरत नावाच्या टोळ्या पूर्वी येथे असल्याच पाहिजेत. त्याशिवाय या आपल्या देशाचे नाव भारत असे प्रचलित होण्यास काही आधारच उरत नाही. पण या विधानात कोणत्याच घटनेची निश्चित माहिती नाही. ही केवळ एक मंडलाकार पुनरुक्ती झाली आहे. आथ त्यातून फक्त एक हेत्वाभास व्यक्त झाला आहे. मुळा नसलेला आधार स्वतःहून निर्माण करण्याचा एक हव्यस स्पष्टच समजून येतो. त्यामुळे लागणार नाही. हा सूर आणि ही लय मिळवावयची-साधावरयाची असेल तर आपण अधिक खोलात शिरले पाहिजे.

आपल्याला चिकटलेले पूर्वग्रह आपण सोडून दिले पाहिजेत. अपला इतिहास म्हणजे आर्यंचा इतिहास, आम्ही म्हणजे शुध्द आर्य हा असाच एक पूर्वग्रह होय. य पूर्वग्रहामुळेच आपण जातीयता निर्माण केली. भ्रखंडात राहणाऱ्या सर्व शुध्द समाजात अन्य अन्य रक्ताचे मिश्रण झाले असलेच पाहिजे हे जसे आपण ओळखले पाहिजे त्याचप्रमाणे आर्य येथे येण्यापूर्वी हा भूप्रदेश निर्मनुष्य नसला पाहिजे हे देखील आपण ओळखले पाहिजे. या भूप्रदेशाला आर्यपूर्व इतिहास आणि संस्कृती असू शकते हे या ग्रंथत केलेल्या कालानुक्रमाच्या विवरणावरून लक्षत येणे सोपे जावे आणि आज ज्याप्रमाणे पौरस्त्य व पाश्चात्य संस्कृतींचा संगम झालेला आपणास दिसून येतो त्याप्रमाणे प्राचीन काळीही झाला असला पाहिजे. किंबहुना असा संगम प्रत्यही होतच असतो हेही आपण ओळखले पाहिजे. अशी ही इतिहासाच्या पेटात दडलेली-दडविलेली सत्येच मिथ्याच्या रुपाने आविष्कृत होत असतात !

भारताचा असा हा विस्मृत इतिहास जैन-बौद्ध वाडमयातही आविष्कृत झालेला असणार. अशा ह्या अव्यक्त इतिहासाचे उत्खनन करणचा प्रा. जिनेन्द्रकुमार भेमाज यांचा हा प्रयत्न खरोखरच स्तुत्य आहे. त्याबद्दल ते अभिनंदनास पात्र आहेत. मात्र असे संशोधन हे भरतवाकय आहे असे कोणीही समजू नये. अशा संशोधनात पुढील प्रगत अभ्यासाला नेहमीच वाव मिळत राहतो. पहिल्या प्रयत्नातच किंवा पुढील प्रत्येक वेळी संशोधकाला सर्वच इतिहास घासून पुसून आण चक्क करून मांडता येतो असे समजता कामा नये. य ग्रंथकर्त्याने मात्र अशा अवघड कामात सफाईने यश मिळविले आहे. तरीही या मूळ प्रमेयावर आगामी काळात अनेक संस्करणे पुनरावृत्त वहावीत ! किंबहुना काळाच्या ओघात मूळ प्रमय अधिक सुधारत गेला तरीही त्यामुळे अशा मूळ संशोधनाच महत्त्व मात्र मुळीच कमी होत नाही.

जैन इतिहासाच्या क्षीरसागरात अनेक रत्ने दडलेली आहेत. ती प्रकाशात आणण्यासाठी यासारखा सवारंगीण प्रयत्न आजपर्यंत अभावानेच जाणवत होता. ती उणीव भरून काढण्यासाठी जैन इतिहासाचे समुद्रमंनि आवश्यकच आहे. त्यातून आपणास पटणारी किंवा न पटणारी अनेक सत्ये बाहेर येतील. सत्याचे सत्यत्व आपल्याला ते पटणारे आहे किंवा नाही यावर अवलंबून नसते. सत्य हे सत्य म्हणूनच स्वभकरावयास पाहिजे. ऋषभपुत्र भरत यांच्या नावावरून भरतवर्षाचे नामकरण झाले असेल तर ते स्वभकारावयास काहीच हरकत असून नये. किंबहुना त्यामुळे एक आजतागायत न सुटलेले कोडे सुटणार आहे, नव्हे सुटत आहे ! ! भरतवर्ष या नामकरणाची परंपरा भक्कम पायावर आधारित ओ. ती अवचित टपकलेली नाही. त्याचा मागोवा कमीत कमी नाभिकालापर्यंत तरी निश्चित सापडत आहे. नाभिवर्षाचा दवा काही कमी महत्त्वाचा नाही.

या दृष्टीने लेखकाच्या या संशोधनामुळे या विषयावरील संशोधनाचे एक नवीन दालन प्रगत अभ्यासासाठी खुलु झाले आहे. म्हणूनच या प्रकरणावर अंतिम पडदा पडला आहे असे कोणहीही समजू नये व येथेच थांबून नये. कोणत्याही अभ्यासावर असा अंतिम पडदा कधी पडतच नसतो. कारण संशोधन करताना आपला अभ्यासग्रंथातून जेव्हा सांगितलेले आणखी ते तेव्हाच ग्राह्य असते आणि त्यापलीकडे काही नसते असा अभिनिवेश कुणीही धरून नये. तो येथे ग्रंथकाराने धरलेलाही नाही. आपल्या पुराणातील आणि आगमातील विधानांना ग्राह्यतेचा निकष लावून त्यातील सत्ये पारखून घेतली आहेत. त्यासाठी विविध खेत्रातील आणि विरोधी संप्रदाय-प्रणालीतील उपलब्ध ग्रंथांमधून काढलेला साखी पुराव्यांच्या विशालतेवरून हे स्पष्ट व्हावे.

विशेषतः निरनिराळ्या संप्रदायांतून जेव्हा पुराणे किंवा इतर ग्रंथ यांची रचना केली जाते तेव्हा एक मुख्य सूत्र आणि त्याभोवती गुंफलेले इतर पदर यांची तयार झालेली एक प्रकारची गंमत आढळते. त्यांचा एक विशिष्ट आकृतिबंध निर्माण झालेला दिसतो. त्या गुंत्यातील मुख्य सूत्र नेमके सापडण्यावरच सत्याचा शोध अवलंबून असतो. अशा एका खास सूत्राची पकड ग्रंथकाराला जमली आहे ! ज्याप्रमाणे हिंदू दैवतांच्या भोवती एक प्रकारचे कथावलय निर्माण झालेले आहे तसेच कथावलय बुद्ध किंवा जैन तीर्थकारांच्या संदर्भातही निर्माण झालेले आहे. हिंदू पुराणातील मनु, प्रजापती किंवा ब्रह्मदेव यांच्या कथा आणि ऋषभदेव इत्यादींच्या कथा यांमध्येही यामुळेच साम्य आढळते. जैन साहित्यात ऋषभनाथांना कृत युगाचा स्त्रष्टा (पृ. १७८) म्हणताता ते

काही उगीच नवहे. त्यामुळेच जैन दृष्टिकोनातून ऋषभनाथ-आदिनाथ ही एक भारतय श्रध्दा आहे (प. १७८) असे म्हणता यावे.

या जैन श्रध्देत सर्व भारतीयांचा इतिहास गोवलेला नसेलच असे म्हणता येऊ नये. प्रस्तुत ग्रंथकाराने जैन रध्देचे निश्चितच दर्शन घडविले आहे. मात्र तयात सर्वच भारतीयांचा इतिहास आणखी कितपत साठविलेला आहे किंवा नाही याचा यापुढील तपासही करावयास हवा. अर्थात् ग्रंथकर्त्याने असाही प्रयत्न काही कमी केला आहे असे म्हणता येणार नाही. भरतवर्षाच्या नामकरणाच्या विविध स्त्रोतांबरोबरच ऋषभदेवांसंबंधीही ऋग्वेद, ब्रह्माण्डपुराण, वायुपुराण, अग्निपुराण, भागवतपुराण इत्यादी ६०-६५ संहिताग्रंथांतून आणि अनक आधुनिक विमर्ष-ग्रंथांतून जी वचने आणि विधने आढळतात तंचा परामर्श ग्रंथकर्त्याने उत्तम रीतीने घेतलेला आहे. आणि त्यावरून काएलेल्या निष्कर्षात सुसंगतीही चांगलीच सधलेली आहे. परावे घेण्याची व संकलन-संपादन करण्याची शैली तसे चिकित्सा-पध्दती, निष्कर्षातील सुसंगती इत्यदी संशोधनाच्या विविध खेत्रांतील शास्त्रशुध्द मार्ग यशस्वी ठरला ओ.

अगदी थोडक्यात सांगावयाचे म्हणजे अत्यंत अभ्यासपूर्ण आणि अनेक संशोधन-समस्यांना नवा वाव उत्पन्न करणारा असा हा एक विचारप्रवर्तक ग्रंथ आहे. या ग्रंथाच्या अभ्यासामुळे विचारवंत निश्चितच अधिक संशोधनास प्रवृत्त होतील. ग्रंथकर्त्याने घेतलेल्या कष्टाचे चीज होवो एवढीच इच्छा.

पुणे विद्यापीठ,
२३-३-१९७५

सुरेन्द्र बारलिंगे

भरतवर्षनामकरण : इतिहास आणि संस्कृती

अंतरंग-दर्शन

१ पूर्वगत -

१. सत्त्वांचीजोपासना
२. संस्कृतिरक्षण
३. देणगी
४. प्रभाव
५. हल्ला
६. पुराव्यांचे जतन
७. नंदादीप
८. विपय्रासाचे भय
९. कर्मयोग
१०. मानवी हक्क
११. सामर्थ्य

- १ ते १६
- संस्कृति-संघर्ष
- ३
- सांस्कृतिक
- ४
- साहित्य आणि
- ५
- प्राकृत भाषेची
- ६
- मूळ संस्कृतीचा
- ६
- आपले कर्तव्य
- ७
- काही उपाय
- ८
- सावधगिरी
- ९
- नामसंस्कृतीवर
- १०
- पुरातन
- १०
- अभ्यासाचा
- ११
- तत्त्वाच्या
- ११
- आजचा
- १२
- दुहेरी उपेक्षा
- १३
- स्वसंस्कृती हा
- १४
- संस्कृतिद्वारे
- १५

२ भरतीयता -

१७ ते ३४

१७. भारतीयतेतील सत्तत्त्व
१८. अभ्यासप्रणाली
१९. प्रणालींचा आविष्कार
२०. संस्कृतिशून्य शिक्षण
२१.
२२. अतिव्याप्त कल्पना
२३. संस्कृती
२४. विचारधारा
२५. स्थैर्यनिदर्शक
२६. स्थैर्यवाद
२७. स्थिरता
२८. जोपासना व स्थिरता
२९.
३०. श्रद्धा
३१. जवनमूलयांचा आधार
३२. सर्वकष नाही
३३. कमतरता
३४. विपुलता
३५. अटळता
३६. भरतीयता

१९
तथ्यानुकूल
२०
युरोपीय
२०
२१
अन्यदत्त प्रणाली
२१
भटकेप्रणा : एक
२२
भटकेप्रणा आणि
२३
त्रोटक
२३
कुटुंबसंस्था
२४
पीक आणि
२५
शेती आणि
२६
संततीची
२७
परिग्रह संत्रा
२७
सत्ययुगाची
२८
चिरस्थायी
२९
भटकेप्रणा
३०
कृतज्ञतेची
३१
स्फूर्तिस्थळांची
३१
भरतसंस्कृतीची
३२
भरत आणि
३३

३ इतिहास-साधना-

- ३७. अभ्यासप्रणालीची प्रतिष्ठा
- ३८. परिहार
- ३९.
- ४०. घडणावळ
- ४१. दृष्टिकोण
- ४२. वयापकता
- ४३. दृष्टिकोणाचा परामर्ष
- ४४. इतिहास-श्रध्दा
- ४५. अभ्यास
- ४६. ाचा प्रादुर्भाव
- ४७.
- ४८. साहित्यातील ऐतिहासिकता
- ४९. आणि प्रांजळपणा
- ५०. जीवनातील चार तथ्ये
- ५१. कुरघोडी
- ५२.
- ५३. शोध
- ५४. भूमिका
- ५५. नवे हेत्वारोप

- ३५ ते ६०
- अनुरूप
- ३७
- संभ्रमाचा
- ३८
- मानवी वरदान
- ३९
- पुराणकालीन
- ३९
- महाभारतातील
- ४०
- कौटिल्यकालीन
- ४१
- याकोबीच्या
- ४२
- प्राचीन
- ४३
- प्राचीन भाषांचा
- ४३
- अनैतिहासिकत्व
- ४४
- हंस-क्षीर न्याय
- ४५
- जैन
- ४६
- दोषसंभावना
- ४७
- राष्ट्रीय
- ४८
- सत्यावर सत्तेची
- ४९
- मार्गदर्शक तथ्य
- ५१
- जीवनमूल्यांचा
- ५२
- घटनाप्रामाण्य
- ५२
- पूर्वघटितावरील
- ५३

५६.

I

५७.

५८.

सांस्कृतिक वारसा

५९.

इतिहासनिष्ठा

समाजाभिमुखत

५५

भरत-संभ्रम

५६

आपला

५७

स्वकीय

५८

४ भरतशोध -

६०.

भरतनिष्ठा

६१.

परंपरा

६२.

अर्थाविष्कार

६३.

संस्कृतीचे दर्शन

६४.

भारत संज्ञा

६५.

राष्ट्राभिधन

६६.

I अर्थसंभ्रांती

६७.

संदर्भाचे विवरण

६८.

भरत व्यपदेशाचा परामर्श

६९.

पदाची चिकित्सा

७०.

यांचा भ्रमपरिहार

७१.

७२.

सुगावा

७३.

अवैदिक संघर्ष

६१ ते ८६

नामकरणातील

६३

वर्ष संज्ञेची

६३

भरतवर्ष :

६४

नामकरणातील

६८

महाभारतातील

६९

व्यक्तिवाचक

६९

सायणभाष्यातील

७०

महाभारतातील

७१

आर्य टोळीतील

७४

भरतानाम् या

७६

डॉ. अग्रवाल

७७

सुदास-विमर्श

७८

पूर्व संस्कृतीचा

७८

वैदिक आणि

७९

७४.	संस्कृति-संगम
	८३
७५.	सांस्कृतिक व
दार्शनिक संपर्कचे फलित	८३
७६.	आर्यपूर्वकालीन
प्राचीनता	८४
७७.	वैदिक
पुराव्यावरून सार-संग्रहण	८५
७८.	वर्षनामकरणाचा
एकमेव स्वामी	८६
५ भरतवर्ष : नामकरण -	८७ ते १०६
७९.	जंबूदीवपण्णत्ति
ग्रंथपरिचय	८९
८०.	जंबूदीवपण्णत्ति
संगहो व तिलोयपण्णत्ति	९०
८१.	वर्षाभिधानाचा
उपोद्घात	९१
८२.	भरतपरिचय
आणि वर्षनामकरण-विधान	९१
८३.	अभिधानराजेन
द्र ची साक्ष	९२
८४.	भरताचा वंश व
कुलपरंपरा	९३
८५.	राज्यसंस्थेची
स्थापना	९४
८६.	आगमोत्तर
परंपरेची अक्षुण्णता	९६
८७.	वसुदेवहिंडी
	९६
८८.	पद्मपुराण
	९७
८९.	महापुराण
	९८
९०.	भरतावनी
	१००
९१.	हरिवंशपुराण
	१०१

९२.	कुवलयमाला
९३.	१०२ पुरुदेवचंपू
९४.	१०२ जैन रामायण
९५.	१०३ भरताचा
कुलधर्म	१०३
९६.	भरतकुलातील
क्षात्रधर्माची परंपरा	१०४
९७.	स्मृतिलक्षणरूप
इतर सथलाभिधाने	१०५
६ जैनेतर साहित्यातील एकमुखी पुरावा -	१०७ ते १५४
९८.	भारतीय
इतिहासाचा मुळारंभ	१०९
९९.	वेदातील
इतिहासारंभ	११०
१००.	ऋग्वेदात
ऋषभनाथांची उपासना	१११
१०१.	वेङ्कटसूक्त आणि
ऋषभदेव	११२
१०२.	यजुर्वेद-
सामवेद-संदर्भ	११३
१०३.	अथर्वामध्ये
जीवितघटनांची नोंद	११३
१०४.	वैदिक
साहित्यातील ऋषभवाचक संज्ञा	११५
१०५.	शुक्लयजुर्वेद
१०६.	११६ श्वेताश्वतर
उपनिषद	११६
१०७.	भागवत
पुराणात ऋषभांचा इतिहास	११६
१०८.	वातरशना मुनि
व समणपरंपरा	११७
१०९.	ऋषभतव आणि
ब्रह्मत्व	११९

११०.	विश्वासाहता	परंपरेतील	१२०
१११.	सहमत	भौगोलिक	१२१
११२.	प्राचीनता	साहित्यिक	१२३
११३.		अग्निपुराण	१२३
११४.		मार्कण्डेयपुराण	१२४
११५.		ब्रह्माण्डपुराण	१२६
११६.		नारदपुराण	१२७
११७.		लिंगपुराण	१२८
११८.		स्कंदपुराण	१२९
११९.		शिवपुराण	१२९
१२०.		वायुपुराण	१३०
१२१.		कूर्मपुराण	१३१
१२२.		वराहपुराण	१३२
१२३.	पुराणंमधील ऋषभकालन इतिहास	हिंदू	१३२
१२४.	महत्त्व	भगवत पुराणचे	१३३
१२५.		आठवा अवतार	१३३
१२६.	स्वपुत्रांना धर्मोपदेश	ऋषभांचा	१३६
१२७.	कार्य	नामकर्माचे	१३७
१२८.	मंगलस्मरण	भरताचे	१३८

१२९.

१३०.

वायुपुराण-परामर्श

१३१.

विमर्श

१३२.

उपाध्यायांचा निश्कर्ष

१३३.

परीक्षण

१३४.

कालानुक्रम

१३५.

ऋषभवर्ष

१३६.

१३७.

ी परंपरा

१३८.

करमरकरनांचे मत

१३९.

सुसंगती

७ नाभिवर्ष -

१४०.

इतिहास

१४१.

लोकस्थिती

१४२.

आरंभ

१४३.

फलदायी क्षत्रियता

१४४.

व्यक्तित्ववाचक नामकरण

१४५.

व्यक्तिमत्त्व

१४६.

ऋषभनाथ

सूरसागर

१३९

मत्स्य-

१३९

भरत-स्वयंभुव

१४२

बलदेव

१४४

ब्रह्मपुराणाचे

१४५

दोन भरतांचा

१४७

भगवानवर्ष-

१४८

अजनाभवर्ष

१४९

देशनामकरणाच

१४९

प्रिं.

१५२

सार्वत्रिक

१५३,

१५५ ते १६८

युगारंभाचा

१५७

नाभिकालीन

१५८

प्रजापालनाचा

१५९

अभीष्ट

१६०

पहिले

१६१

नाभिराजाचे

१६३

नाभिपुत्र

१६५

१४७.	प्रस्ताव	कृतयुगाचा
१४८.	राज्याभिषेक	१६६
१४९.	कर्तबगारी	पहिला
		१६७
		मनवंतरकालीन
		१६८
८ ऋषभवर्ष -		१६९ ते २००
१५०.	विश्वरूप व्यक्तित्व	ऋषभांचे
१५१.	नामकरणाचा मनोदय	१७१
१५२.		ऋषभवर्ष
१५३.	नामकरण	१७२
१५४.	धारण	परिचय-संक्षप
१५५.	समाजव्यवस्थ	१७३
१५६.	पूर्तता	ऋषभवंश-
१५७.	पूर्तता	१७४
१५८.	व्यक्तित्व	राजमुकुट-
१५९.	शरणागती	१७५
१६०.	परिवर्तन	कल्याणकारी
१६१.	सार्थकता	१७६
१६२.		जीवनसाधनेची
१६३.	जीवनमार्ग	१७७
१६४.	ऋषभ	जीवनसाधनेची
		१७७
		ॐकाररूप
		१७८
		इन्द्राची
		१७९
		क्षात्रधर्म-
		१८१
		ऋषभ नावाची
		१८२
		ऋषभ-संसकृती
		१८४
		ऋषभांचा
		१८५
		धर्मस्वरूप
		१८६

१६५.
संस्कृतीचे वैशिष्ट्य

१६६.
प्रभाव

१६७.

१६८.

१६९.

१७०.
परंपरेमध्ये ऋषभांची उपासना

१७१.

१७२.

१७३.

१७४.
प्राचीनतमता

१७५.

ऋषभ-

१८८

वैदिक परंपरेवर

१८९

मुनी आणि यती

१९१

उग्र व्रताचरण

१९२

वातरशना मुनी

१९३

वैदिक

१९४

वेत्ती १९५

वृषभ १९६

हिरण्यगर्भ

१९७

इतिहासातील

१९८

पूजार्हता

१९९

९ भारत-गौरव

१७६.

स्मृतिप्रेरण

१७७.

उदात्तीकरण

१७८.

पुण्यशीलता

१७९.

घडविलेला भारत

१८०.

अधिष्ठान

१८१.

१८२.

हिमालय

१८३.

अष्टापद

२०१ ते २२४

नामकरणातील

२०३

वर्षनामकरणाचे

२०५

भरताची

२०६

भरताने

२०७

देवतांचे

२०८

मदनभूमी मलय

२०९

देवपर्वत

२१०

पावनप्रद

२११

१८४.
अयोध्या
१८५.
गंगा
१८६.
मगध
१८७.
दक्षिणापथ
१८८.
आदर्श
१८९.
मूलाधार
१९०.
सुसूत्रता
१९१.
तीर्थप्रणाली
१९२.
सुस्थिती
१९३.
सुखसिध्दी
१९४.
स्पृहणीयता
१९५.
आवश्यकता

१० नामस्वामी भरतेश्वर -

१९६.
इन्द्रमणी
१९७.
१९८.
१९९.
२००.
२०१.
राजधानी

प्रथमपुरी
२११
कीर्तिप्रवाही
२१२
वैभवशाली
२१३
त्रिलोकसुंदर
२१३
योगक्षेमाचा
२१४
योगखेमाचा
२१५
विनियोगातील
२१७
कल्याणकारी
२१७
भरतकालीन
२१८
भरतवर्षातील
२१९
भरतवर्षाची
२२०
अंतर्दृष्टीची
२२२

२२५ ते २५०
राज्यपदाचा
२२७
शाश्वत कीर्ती
२२९
नवी दण्डनीती
२२९
धर्मानुपालन
२३०
दिव्यानुभव
२३१
सर्वांगसमृद्ध
२३२

२०२.
राज्यनीती
२०३.
युध्दनीती
२०४.

२०५.

२०६.

२०७.

२०८.

२०९.

२१०.

२११.

२१२.

२१३.
मंत्र
२१४.

२१५.
गर्वहरण
२१६.
भोगनीती
२१७.
भूमिका
२१८.
ज्येष्ठता
२१९.

२२०.
शिरोधार्यता

यशशाली
२३३
जयशाली
२३४
भरत-वैभव
२३४
देह-वैभव
२३५
दैवी वैभव
२३५
मंत्रि-मंडळ
२३६
संग्राम-सामग्री
२३६
सेना-वैभव
२३७
साम्राज्य वैभव
२३७
भोग-वैभव
२३८
विशेषण-पदे
२३८
भरतनीतीतील
२३९
सर्वकष रेष्ठत्व
२४१
बाहुबलि-
२४२
भरताची
२४३
नामलेखनाची
२४४
अतुलनीय
२४५
अतूट परंपरा
२४६
भरत-शासनाची
२४८

११ इतिहास आणि जीवन-बोध-

- २२१. निर्णातील दोष
- २२२. सापेक्षवाद
- २२३. भूगोलाचा प्रभाव
- २२४.
- २२५. प्रक्रिया
- २२६. संस्कारक्षमता
- २२७. मूलाधार
- २२८. जीवनम्
- २२९. विवरण
- २३०. राजा
- २३१.
- २३२.
- २३३. प्रतिष्ठा
- २३४.
- २३५.
- २३६. शास्त्रज्ञांची अगतिकता
- २३७.
- २३८. संस्कृतीचा मूळ गाभ
- २३९. शासनसंस्था

- २५१ ते २८२ प्रासंगिक
- २५३ निर्णयातील
- २५४ इतिहासावर
- २५४ स्वीकार्य संदेश
- २५६ संस्कारतंत्राची
- २५६ मानवी मनाची
- २५८ मानवतेचा
- २५९ जीवो जीवस्य
- २६० सामर्थ्यवादाचे
- २६१ दुर्बलानां बलं
- २६२ वैर-कारण
- २६४ वीराची वीरता
- २६४ अहिंसेची
- २६५ सुखस्वरूप धर्म
- २६६ मूल्यकल्पना
- २६७ प्रयोगनिष्ठ
- २६९ मानवधर्म
- २७० भारतीय
- २७२ मानवता आणि
- २७३

२४०.

मूलमंत्र

२४१.

प्रयोगतत्त्व

२४२.

सातत्य

२४३.

संस्कृतीची अक्षुण्णता

२४४.

अमृतसिद्धी

२४५.

कर्मयोग

२४६.

दृष्टी

संस्कृतीचा

२७४

सामर्थ्याचे

२७५

संस्कृति-

२७६

भरत-

२७७

जीवनातील

२७८

सांसकृतिक

२७९

राष्ट्रीय हिताची

२८१

१२ जैन क्षत्रियानुयोग -

१.

क्षत्रियानुयोगाचा आत्मा

२.

अधिष्ठान

३.

साधना

४.

सुरक्ष

५.

प्रतीती

६.

आत्मविद्या

७.

जीवनमूल्ये

८.

९.

१०.

गुरुमंत्र

११.

हेतू

२८३ ते ३३४

जैन

२८५

सनातन

२८६

दार्शनिक

२८८

गुणाधिष्ठित

२८९

सवतत्त्वाची

२९०

क्षात्रविद्या व

२९०

विजय आणि

२९१

अष्टगुणी विजय

२९३

समग्र क्षत्रियता

२९४

शासनाचा

२९५

शासनसंस्थेचा

२९६

१२.	सामनीती
	२९७
१३.	क्षत्रियतेचा
स्थयीभाव	२९८
१४.	संग्राम तंत्र
	३००
१५.	पुरुषव्रत
	३०१
१६.	सतत जागृती
	३०३
१७.	दिव्यत्वाची
प्रचीती	३०४
१८.	हेयोपादेय बुद्धी
	३०६
१९.	क्षत्रियतीर्थ
	३०९
२०.	आत्मानुपालन
	३०९
२१.	आत्मानुप्रेक्षा
	३१०
२२.	सम्यग्दर्शन
	३११
२३.	संयम-साम्राज्य
	३१२
२४.	भोगानुयोग
	३१६
२५.	कल्याणभोग
	३१८
२६.	समाजानुयोग
	३१९
२७.	समंजसपणा
	३२०
२८.	समतानुयोग
	३२१
२९.	आत्मौपम्य दृष्टी
	३२३
३०.	सर्वोदयी क्षमता
	३२५

३१.	दण्डनीती	विधायक
३२.		३२६
३३.	व्यापकता	मातृभाव
३४.		३२७
३५.	वर्णवाद	अहिंसेची
३६.		३२८
		आक्षेप-प्रवृत्ती
		३२९
		क्षत्रियता आणि
		३३१
		सुसूत्र साधना
		३३२
१३ नामकरण आणि संस्कृती -		३३५ ते ३५४
३७.		नामसंस्कृती
३८.		३३७
३९.	नामकरणाचे आकर्षण	नामलक्षण
४०.	सांस्कृतिक महत्त्व	३३९
४१.	राष्ट्रीय निष्ठा	भरतवर्ष
४२.	व्यक्तित्वाची स्फूर्ती	३४०
४३.	व्यक्तित्वाचा बोध	नावाचे
४४.	नामकरणाचा उपयोग	३४१
४५.	ओजस्वी प्रक्रिया	भरत संज्ञेतील
४६.	इतिहास व संस्कृतीचा अभ्यास	३४१
४७.	प्रेरणाशक्ती	नामस्मृतीच
४८.	वारसा हक्काचा झगडा	३४२
		अस्तित्वाचा व
		३४३
		भरत
		३४४
		संस्कृतीतील
		३४५
		वर्षनामकरणचा
		३४६
		भरतस्मृती एक
		३४८
		भरत संज्ञेच्या
		३४९

४९.	नाश म्हाजे मूळ संस्कृतीचा नाश	नामकरणाचा	३५१
५०.	मूळ संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन	नामकरणद्वारे	३५२
१४ स्थलनामकरण : एक दृष्टिक्षेप -		३५५ ते ३८०	
५१.	परंपरागत श्रद्धा	नामकरणातील	३५७
५२.		वर्गीकरण	३५७
५३.		मर्यादीकरण	३५८
५४.	अभाव	सामग्रीचा	३६०
५५.		पहिला विभाग	३६२
५६.		दुसरा विभाग	३६३
५७.		तिसरा विभाग	३६८
५८.		चवथा विभाग	३७७
५९.		पाचवा विभाग	३७८
६०.		सहावा विभाग	३८०
१५ उपनय -		३८१ ते ४००	
६१.	सांस्कृतिक अर्हता	जैन साहित्यची	३८३
६२.	मूलस्रोत	भारतीयतेचा	३८४
६३.	ऐतिहासिकता	पूर्व साहित्याची	३८५
६४.	आणि भरतवर्ष	ऋषभेय भरत	३८६
६५.	संगतवार परंपरा	वर्षनामकरणाची	३८७

६६.	भव्य विशालता	पुरावाक्षेत्राची	३८७
६७.	ची अनुयोगसाधना	नाभिराजवंशजां	३८८
६८.	तीर्थेश्वर	इंद्रातिशायी	३८८
६९.	जीवनानुयोग	कल्याणतिशायी	३८९
७०.	चक्रेश्वर	सूर्यातिशायी	३९०
७१.		इतिहासानुप्रेक्षा	३९१
७२.	अधिष्ठान	क्षत्रियतेचे	३९२
७३.	विश्वोद्धारकता	क्षत्रियतेतील	३९३
७४.		क्षत्रियतीर्थ	३९४
७५.	तील अग्रिमता	संस्कृतिसंवर्धना	३९५
७६.	ाची पात्रता	प्रसन्नतासंरक्षण	३९७
७७.	आणि वैभवभोग	क्षत्रियानुयोग	३९८
७८.	सांसकृतिक ओज	नामकरणातील	३९९
७९.	pe	Kaleidosco	४००
परिशिष्ट १ ते ७			४०१ ते ४७९
१ ऋषभनाथांचे १०० पुत्र -			४०३ ते ४०५
२ राज्यकर्त्या स्वपुत्रंना ऋषभजिनांचा उपदेश-			४०६ ते ४०७
३ ऋषभसंस्कृतीचा भारतीय अविष्कार -			४०८ ते ४१५
ऋषभ-संस्कृतीची प्रभावळ			४०९

(अ) ऋषभ-सुमित्रसंवाद	४१० ते ४१२
(ब) सगर-अरिष्टनेमि-संवाद	४१३ ते ४१४
(क) जैन मुनींचा कल्याणविहार	४१४ ते ४१५
४ काही अवतरणे आणि अभिप्राय -	४१६ ते ४३७
ऋग्वेद	४१६
सामवेद-यजुर्वेद	४१७
अथर्ववेद	४१८
मोक्षमार्गप्रकाशक	४१९
जैनधर्माची ऐतिहासिकता	४२१
जैनधर्माची कल्याणकारिता	४२३
जैनधर्माची मौलिकता	४२५
जैनधर्माची विज्ञानमयता	४२६
आध्यात्मवादाची देणगी	४२९
जैन क्षत्रिय आणि ज्ञात्रतेज	४३१
सम्राट चंद्रगुप्त मौर्य	४३२
सम्राट अशोक मौर्य	४३४
जैन क्षात्रतेज	४३५
राममिश्रांची सर्वकष साक्ष	४३६
५ महापुराणातील राजतंत्राची रूपरेखा -	४३८ ते
४४८	
समीचीन दृष्टिकोण	४३८
सीमांकन	४३८
राजतंत्राची बैठक	४३९
दण्डनीतीची व्याप्ती	४४०
समतोल वृत्ती	४४१
आन्तर विजय	४४१
पंचविध राजकर्तव्य	४४२
राजाचे पारंपरिक गुण	४४४
सामर्थ्यानुयोग	४४४
कार्यक्षेत्राची विशालता	४४५
आत्मप्रभाव	४४७
वैशिष्ट्ये	४४८
६ संदर्भग्रंथ-सूची	४४९ ते ४५४
७ विशेषनाम-सूची	४५५ ते ४७९

: १ :

पूर्वगत

अनादिनिधनं तुङ्गगमनल्फलदायिनम् ।
उपाध्वं विपुलच्छायं श्रुतस्कन्धमहाद्रुमम् ॥
- महापुराण, १/१८.

संस्कृति-संघर्ष

पूर्वकालापासून भारतावर अनेक आक्रमणे झाली. ती आनेक प्रकारची होती. राजकीय आक्रमण अत्यंत प्रखर असले तरी सांस्कृतिक आक्रमण त्याहीन किती तरी अधिक प्रमाणात परिणामकारी ठरत असते. संस्कृतीचा ठसा थेट मनावर उमटत असल्यामुळे त्याचा आरंभ, विस्तार, दृढमूलता आणि फलदानता चटकन व उघडपणे दिसून येत नाही. मानवी वर्तनाचे संस्कार न कळत व अंतस्थपणे होऊ शकतात. परंतु एकदा मनाशी एकरूप झालेले पण पिरिणामाच्या दृष्टीने अयोग्य व अहितकारी ठरणारे संस्कार काढून टाकणे मात्र सहजपणे जमत नाही. त्यासाठी संयमाची आणि तपश्चर्येची आवश्यकता असते. पाणी सखोल भागाकडे सहजपणे धावते पण उचं पातळीवर नयवयाचे असल्यास फार कष्ट सोसावे लागतात त्याप्रमाणे.

अमेरिका, आर्यंड इत्यादि पुढारलेल्या देशातल्याप्रमाणे आज भारतातही संस्कृति-संघर्ष चालूच आहे. मात्र हा संघर्ष परकीय लोकांशी नसल्याने याचा विचार राष्ट्रीय पातळीवर होत नाही. म्हणूनच येथील राष्ट्रीय जीवनात फार मोठ्या ठळक प्रमाणात खळबळ माजलेली दिसून येत नाही एवढेच ! त्यातील प्रखरता सुप्त असली तरी परिणाम मात्र त्रासदायकच ठरत असतो. आपल्या देशातील मनागरिकांमध्ये निरनिराळे सांस्कृतिक गट आहेत. परस्पर हेव्या दाव्यामूळे गटबाजी दिवसेंदिवस जास्त तीव्रच होत असते. समतेची होळी पेटते. उरते ती केवळ 'षाची राख, पण तीच राख पुनः प्रचारासाठी अभिमानाने वापरली जाते, अंगावर मिरविली जाते. त्यामुळे नव्या पिढीलत पुनः नव्याने द्वेषाग्नी पेटतो. त्यात गरीब व अल्पसंख्य मानव होरपळून निघतो. अल्पसंख्य आणि अल्पशक्ती मानव नष्टप्राय होतो. अग्निकुमारांची संख्या बळावते. संख्याबळाने ते अधिकच माततात. त्यांच्यातील मानवतेच्या संस्काराची क्षमता नष्ट होते. स्नेहभाव संपल्याने ते अधिकच ज्वलनशील बनतात. त्यातून पुनः आगी भडकतात आणि ही भडकण्याची क्रिया दिवसेंदिवस जास्तच भयकारी होत राहते. हा अन्याय वाढतच जातो. संख्याबळाची उन्मत्तता उत्तान दाशेला पोहोचते.

पण सुसंस्काराचे सामर्थ्यही काही लेचेपेचे नसते. त्याची जनसंख्या कमी असली तरी गुणवत्ता मोठी असते. गुणवत्ता ही सदैव कार्यशील राहात असल्याने आणि त्या सुसंस्कारामधील तेज सदैव ओजपूर्ण असल्याने त्याची सर्वार्थाने राखरांगोळी कधीच होत नाही. त्यातील गुण मानवाच्या जीवनातील दोष दूर करण्यास उपयोगी पडत असल्याने ते पूर्णपणे नष्ट व्हावेत असे कोणालाच वाटत नाही. गुणवत्ता नेहमी अस्तित्वरूपच असते आणि मानवी जीवनाला गुणाचा फायदा होतच असतो. त्यामुळे गुणाला क्षिती नसते. पण अल्पसंख्येमुळे सामाजिक जीवनात जो लौकिक त्रास होतो त्याचा परिहार करण्याचा एकमेव उपाय म्हणजे न्यायबुद्धीची प्राणप्रतिष्ठा करणे हेच होय.

सांस्कृतिक सत्त्वांची जोपासना

न्यायाचा मूलाधार सत्यतत्त्व होय. म्हणून विस्मृतीत गेलेल्या व जात असलेल्या पूर्ववर्ती सत्याचा शोध लावणे, ते प्रकाशात आणणे आणि सामाजिक जीवनात त्याचा फायदा करून घेणे

व करुन देणे मानवी जीवनाच्या दृष्टीने आवश्यक असते. जेव्हा वसतुनिष्ठ इतिहाससाचे विसमरण होते तेव्हा सामाजिक व राजकीय अन्यायाला जोम चएत असतो. तो कमी करण्यासाठी सांसकृतिक सत्त्वांची जोपासना करणे हा एकमेव उपाय असतो. तयामुळे सहजीवनाची दोनही चाके सुसंगतपणे चालतात आणि संघर्ष कमी कमी हात जातो. अश अनमोल हेतूसठी गतकालीन जुने ऐतिहासिक सत्य नव्यने जगासमोर मांडणे भाग पडते. सामाजिक जीवनाचे धोरण स्पष्ट व सुसंगत हवे असल्यस आणि आपापले हितसंबंध सुरक्षित ठेवावयचे असलयस आपापल्या संस्कृतीचे संरक्षण नीटपणे केले पाहिजे. संघर्ष टाळून सहजीवनाचे धोरण राबविण्यासाठी आपल्य संस्कृतभोवती पूरक व संरक्ष कार्यची कक्षा निर्माण करुन त्यावरील अपले नियंत्रण पूर्णांशान शाबूत राखले पाहिजे.

एकेकाळी या भारतात सुसंगत सांसकृतिक जीवनाची अधिसत्ता सर्वसमर्थ होती. देशांतर्गत संसकृतीमध्ये सावत्रभाव नव्हता आणि तिच्या सामर्थ्यसंपन्नतेमुळे परकीय संस्कृती कोणत्याही प्रकारे खटका उडेल असे वर्तन करण्यास उद्युक्त होत नव्हती. भरतीय संस्कृती गाफिल नव्हती, पण तशी दृश्य आवश्यकता न भासल्याने तिचे लष्करी सामर्थ्य कमी होत गले. त्यामुळे संसकृतीच्या सीमा दुर्लक्षित राहिलया व संरक्षक बाबीवरील नियंत्रण कमी पडले. सामाजिक जीवनाला एकच अवस्था दीर्घकाळ मानवत नाही. कालमानाला अनुसरुन त्यामध्ये नित्य नवा बदल हवा असतो. स्थितिप्रिय वृत्ती मंदावत राहते आणि कालाच्या डोहात बुडून जाते, किंन्न निःसत्त्व बनून आक्रमणला बळी पडते. भारतीय संस्कृती सनातन असली तरी कालाचा ओध प्रवही व परिणमनशील असलयन तिच स्थितिशीलता कालाच्य पभावपुढे टिकू शकली नाही. भारतावर आक्रमणे होत राहिली. त्यावर परकीय संस्कृतीचाही प्रभाव पडू लागला. त्यमुळे स्वतःच्या मूलसंस्कृतीला अवकळ प्राप्त झाली !

साहित्य आणि संस्कृतिरक्षण

साहित्य म्हणजे संस्कृतीची तटबंदी. स्वसाहित्य लुप्त झाल्याने संस्कृतीच्या तटबंदी कोसळल्या. आपली अधिसत्ता जाऊनप परकीय सत्ता मानेवर बसली. तिने मात्र आपल्या साहित्याची नवी तटबंदी भक्कमपणे उभी केली. त्या योगाने जो कोंडामारा झाला त्यामुळे परकीय सत्तेखली राहून सुख लाभेना व परसत्ता झुगारुन देण्यासाठी जो जोम लागतो तो जनमालाच येईना अशी विचित्र दशा प्राप्त होऊन जिवंतपणीच मरणावस्था भोगावी लागली व आजही लागत आहे. साहित्य संस्कृतीची माता व पिताही आहे. सुसंस्कारांना जन्म देऊन त्यांचे पालन-पोषण करणे आणि संरक्ष व संवर्धन करणे अशी दुहेरी पात्रता साहित्यात असते. आपले मूळ साहित्य ज्या भाषेत लिहिल गेले तिला आज अर्धमागधी प्राकृत म्हणतात. तीच आपल्या साहित्याची ध्वजा आहे. हा ध्वज विजय-स्तंभावर सदैव फडफडत ठेवणे आपले सर्वांचे कर्तव्य आहे. त्यसठी आस्थेवाईकपणे प्राकृत भाषेचा आद केला पाहिजे. तिला आज दुर्दैवाने स्वभूमीतूनच परांगदा व्हावे लागत आहे. प्रयत्नपूर्वक तिची प्राणप्रतिष्ठा केली पाहिजे. अधिकृत भारतीय भाषांच्या पंक्तीत तिला मानाचे स्थान लाभले पाहिजे. प्रयत्न केल्यशिवाय ते स्थान सहजासहजी मिळणार नाही. तिची प्राणप्रतिष्ठा केली पाहिजे. अधिकृत भारतीय भाषांच्या पंक्तीत तिला मानाच स्थान लाभले पाहिजे. प्रयत्न केल्यशिवाय ते स्थान सहजासहजी मिळणार नाही. तिचा आज होत असलेली व उद्या होणारी अवहेलना गुपचूप पाहणे आपणास परवडणार नाही. कारण मानव जवनात तिचे जे स्थान आहे ते सर्व प्राणिमात्रांनाही हितकर आहे. तिच्या गरजेच तहान कधीही न मिटणारी आहे.

मैत्रीभाव, गुणांचा आदर, दया-परोपकार, सहकार तसेच परमाताविषयी सहिष्णुता आणि विरोधी मताचा द्वेष न करता माध्यस्थ भावाच अंगीकार इत्यादी गुणचुप मानवतेच्या मूलत्वांच खण म्हाजेच प्राकृत भाषा.

अशी गुणांशिवाय कुणालाही संघर्ष-विरहित सहजीवन जगणे शक्य नाही. सांस्कृतिक जीवनाचे ध्येय तिच्या अभावी चेतनाहीन ठरेल ! प्राकृत भाषेतील जीवनतत्त्वाशिवाय कोणताही मानव कधीही सुखी आणि समाधानी होणार नाही. म्हणून त्या भाषेचा अभ्यास करणे आपल्या दैनंदिन जीवनचर्येचाच एक भाग आहे. प्राकृतचे संशोधन व परिशीलन जीवनोपयोगी व जीवनदायी आहे. ती सर्वात जुनी भाषा असल्याने इतर सर्वापेक्षा गुणमृद्धही आहे. त्यात मानवी जीवन-विचारांचा फार मोठा संग्रह आहे. प्राकृततील रत्ने उज्वल आहेत. म्हणून त्यातील इतिहासाची जपणूक रकणे मानवी कर्तव्य ठरते. भारताच्या मूल संस्कृतीच्या संरक्षणाच्या दृष्टीने हा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. प्रत्येक समाज आपापली भाषा संबर्धित करण्याचा प्रयत्न करीतच असतो. प्रत्येक राजकीय सत्तेला संरक्षणाची जितकी गरज असते तितकीच मोठी गरज संस्कृति-संरक्षणासाठी आपापल्या मूल भाषेची असते. अशा मूल कत्रव्याकडे दुर्लक्ष करणसो म्हणजे आपल्या अस्तित्वालाच सुरंग लावणे होय ! अभ्यासाने प्राकृत भाषा पुनः समाजाभिमुख केली तर भारतीय संस्कृतीही अधिक संपन्न बनून येथील मानवी जवीन सुखकारक होईल ! कारण साहित्याचा पारंपरिक अभ्यास संस्कृतीच्या सीमांचे संरक्षण करण्यास उपयुक्त ठरत असतो. प्राकृत भाषेची देणगी

पण कालदोषामुळे अगर अन्य कारणामुळे आपल्या संस्कृतीच्या सीमा रक्षणाचे मूलकार्य लुळे पडले. त्याबरोबर नवागत संस्कृतीची भाषा अधिकच बलिष्ठ झाली. तिचे बळ जसजसे वाढत गेले तसतसे मूल भाषेचे बळ कमी प्रभावकारी ठरू लागले आणि मुद्दाम तसे ठरविण्यातही येऊ लागले. तरही एतद्देशीय मूल भाषेचे जीवानुसारी महत्त्व, तिचे आगळे स्वरूप आणि वेगळी अस्मिता कायम टिकावी म्हणून अनेक प्रयत्न झाले. ते प्रयत्न शतकानुशतके यशस्वीही ठरले. त्या यशाचा गंध सर्वत्र दरवळत राहिला. आता जातिवंत गंध इतका प्रभावी ठरला की नव्या भाषेवरहि त्याचा मनस्वी परणाम इला. त्यामुळे त्या आक्रमकांच्या नव्या भाषेचे मूल रूप जरा वेळ तरी बाजूला हटले. तिने प्राकृतचे तथ्य अंगीकारले. मानवाच्या पोषणाच्या दृष्टीने प्राकृतची जी वैशिष्ट्ये होती ती सर्व अंगीकारण्याचा तिने महान् प्रयत्न केला. म्हणून तिलाही पुनरावर्तित भारतीय स्वरूप प्राप्त झाले. अशी भारतीयता म्हणजे तिला मिळालेली मूलप्राकृतचीच देणगी आहे हे इतिहास विसरू शकत नाही.

मूलसंस्कृतीचा प्रभाव

ऋग्वेदाला मूर्तिपूजा ज्ञात नाही. अयुर्वेदात पशुयज्ञ बलिष्ठ आहे तर इतरत्र अग्निपूजा सार्वत्रिक आहे. तरीही यज्ञसंस्थाच वैदिक धर्माचा कणा समजला जातो. त्यामागचे मन अभ्यासनीय आहे. चारही वेदात आत्म्याचे स्वरूप निश्चितपणे सांगितलेले कोठेच आढळत नाही. संयम, तपश्चर्या, ध्यान या धार्मिक मार्गांचा मामूसही दिसत नाही. उपनिषद काळामध्ये प्रथमच त्यांना आत्मतत्त्वाची प्राथमिक जाणीव झाली. पण त्याचे सम्यग्दर्शन मात्र शेवटपर्यंत होऊच शकले नाही. ते यज्ञकर्मात होरपळून गेले असावे ! त्यांच्याच षडदर्शनांनी एकमेकांशी खूप विरोध

केलेला आहे. त्यावरून त्यांचे स्वरूप उघडे पडते. मात्र संयमादिक तथ्यांचा व तत्त्वांचा सवीकार व सत्कार वेदोत्तर काळात मोठ्या तनमयतेने केलेला आढळतो. अंगीकार केल्यानंतर पुढील काळामध्ये ती नवी तथ्ये आत्मसात झाल्यावर मात्र त्यांचा भरपूर अविष्कार करण्याच फार मोठा खटाटोप झाला. पण मूळ पायाच वेगळा असल्याने नंतरचा स्वीकार उघडा पडलेला स्पष्ट दिसतो. परिणामतः त्यांच्या तत्त्वांच्या आविष्कारामध्ये विसंगती निर्माण झाली. प्रयत्न करुनही ती टाळता आली नाही. उलट खोट्या अभिनिवेशामुळे ती वाढतच गेलेली दिसते. आज तिचे स्वरूप वरवर सर्व-समावेशक दिसले तरी त्यातील विस्कळीतपणा दृष्टीआड करता येत नाही. त्याभाषेचे अनंतर कालीन अंतरंग ना स्वतःचे ना दुसऱ्याचे असे विदूषकी थाटाचे वाटते. अर्थात या नव्या मिश्रणाचेही स्वागत होत आहेच. त्यातील मित्र रुची मित्र लोकांना आवडतेच.

ना वैदिक ना दार्शनिक अशी अवस्था प्राप्त झाल्याने अलिकडील काही शतकात नव्या संस्कृतीला देशवाचक किंवा स्थवाचक असे नवे नांव देण्यात आले आहे. पण त्यातही विदेशी थाट आहेच. स चा उच्चार ह करणे ही मुख्यत्वे पासी इत्यादी पाश्चिमात्यांची परंपरा. त्यानुसार त्या लोकांनी सिंध प्रांताला हिंद म्हणटले असले तरी येथील भाषातज्ञांनी व संस्कृतीचा अभिमान बाळगणाऱ्यांनी स्वतःला हिंदू म्हणवून घेण्यात काही अर्थ, काही सवारस्य आहे असे दिसत नाही. आजच्या हिंदूच्या नदीविषयक भवना लक्षात घेतल्या तरी त्या बहुभाग गंगाधिष्ठित आहेत. सिंधूपेक्षा त्या गंगेशी जास्त निकट व अकाट्य आहेत. यावरून वेदनिष्ठ लोक खरे तर ज्या यवनांचा तीव्र षे करतात त्यांचेच अनुकरण जास्त प्रमाणात करतात असे दिसते. शिवाय हिंदूचा अर्थ फक्त सिंधप्रांतीय असा आहे. तो शब्द अखिल भरताला, या वर्षप्राय देशाला मुळीच लागू हात नाही. आज तो शब्द प्रातिनिधिकही ठरू शकत नाही. असे अनेक दोष असतानाही त्याचा तीव्र अभिमान बाळगण्यत स्वतःला धनय समजणारे खुशाल समजोत !! त्यामुळे प्राकृत भाषेला किंवा तीतील जीवनाधिष्ठित तत्त्वांना काहीही बाधा पोहोचत नाही. तिच्या गुणांना क्षिती नाहीच. म्ळणून तिची अखंड स्मृती जागृत ठेवणे, आदर करणे मानव कार्य आहे. ते प्रत्येकाने केले पाहिजे.

आपले कर्तव्य

येथील प्राकृतिक व मौलिक संस्कृतीवर जी ग्लानी आली आहे ती तिची राजवट दुबळी झाली म्हणून. या चालू युगातील राजवट, तिचे स्वरूप, शासनाची पद्धत, दण्डाचा विनियोग इत्यादी सर्वच गोष्टी लोकाधीन आहेत. तेव्हा लोकांनीच ती राजवट अनुकूल करुन घेतली पाहिजे. आपली मौलिक भरतीय संस्कृती शाबूत राखली पाहिजे. तिची कीर्ति दिगंतात नेली पाहिजे. तिचा अनुभाव प्रभावी केला पाहिजे. तिच्यातील फलदानशक्ती वाएविली पाहिजे. तिचा अनुभाव प्रभावी केला पाहिजे. तिच्यातील फलदानशक्ती वाढविली पाहिजे. तिच्या प्रकृतिधर्माविरुद्ध कृती करण्याचे धाष्ट्य कुणीही करणार नाही. इतके तिचे सामर्थ्य वाढले पाहिजे. आता लोकशाहीचे युग आले असल्याने परिस्थिती बदलली आहे. त अजूनही जास्त अनुकूल करुन घेतली पाहिजे. आक्रमकांचे त्यावेळेचे तंत्र आज उपयोगी पडणार नाही हे उघड आहे. आणि आपल्या मार्गात कुटिलता असणार नाही याची खत्री आहे. कारण आपल्या पगतच सर्वेषामद्य अविरोधेन हा मंत्र अत्यंत मानवी ओ. त्यकडे वकडा डोहा करुन पाहण्याचे समर्थ कोणातही असणार नाही. आपण भारतीय साहित्याकडे व संस्कृतीकडे कोणत्या धोरणाने पाहतो हे ध्यानात घेणे सर्वानाच भाग आहे. ऋषभपुत्र भरत चक्रवर्तीची स्मृती जिवंत ठेवणारा हा विशाल

भूप्रदेश कोणत्या परिस्थितीत स्वसंस्कृतिहीन व स्वभषाहीन असा पोरका ठरता कामा नये. मग अखिल जीवमात्रासंबंधी मैत्रीभाव बाळगणाऱ्या या संस्कृतीशी वैर स्वीकाराणारा कोणही कितीही कितीही बलिष्ठ असो, त्याचा हात सापडून फुकट बळी जाता कामा नये. यासाठी ऋषभेय भरताच्या बाजांनी सदैव दक्ष असले पाहिजे.

भारतावर एके काळी अधिसत्ता गाजवीत असताना प्राप्त झालेल्या अभ्युदयाच्या वेळीही ही भरत-संस्कृती इतर कोणालाही कधीही उपद्रवकारक ठरली नाही. तिने भरतवर्षाला देखील कोणताही उपद्रव केला नाही. नाभिऋषभ-भरत यांच्या पंरपरेतून चालत आलेली ही संस्कृती मातेप्रमाणे अखिल जंतुमाशांची हितचिंता वाहते. भारतीय साहित्यात यासाठी अनेक पुरावे उपलब्ध आहेत. आपली संपन्न संस्कृती शत्रुत्वाच्या टाचेखाली तुडविली जाऊ नये म्हणून पूर्वसूरींनी वेळोवेळी अनेक उपाय योजले म्हणून ती वारसारूपाने आपल्यापर्यंत येऊन पोहोचली आहे. आपल्या वाढतय वंशजासाठी ती अधिक संपन्न करून पुढील पिढीपर्यंत पोहोचणे सोपे एकमेव मानवी कर्तव्य आहे.

काही उपाय

यासाठीच तिच्या स्वरूपासंबंधी व उपयोगासंबंधी काही संदेह असतील तर ते दूर करणे, तिची गुणवत्ता निश्चित करणे, संबंधित मानवांची व मानवी गटांची अगर राष्ट्रांची मान्यता मिळविणे इत्यादी मार्ग म्हणजे त्यावरील उपायांचाच एक भाग होय. तिच्यावर परकीयांचे वर्चस्व प्रस्थित होऊ नये म्हणून तिचा अभ्यास सदैव चालू ठेवणे हिताचे आहे. हे ज्यांना पटते त्यांनी स्वतःहून तो अभ्यास कसून केला पाहिजे. इतरांची खात्री पटविण्यासाठी कालानुरूप प्रयत्न पद्धतशीरपणे व अव्याहतपणे केला पाहिजे. प्रांतीय सरकारांची मान्यता व मदत मिळविली पाहिजे, विद्यापीठामध्ये स्वतंत्र शाखा उघडून त्या समर्थपणे चलयिल्या पाहिजेत. उच्च स्तरावर प्रकाशन संस्था व संशोधन संस्था स्थापन करून त्या नटाने चलयिल्या पाहिजेत. मंदीर-मठ-पाठशाळांचा भरपूर उपयोग केला पाहिजे स्वाध्यय मंडळे चलयिली पाहिजेत. शाळा-महाविद्यालयांची स्थापना केली पाहिजे. या सर्व स्तरांवरील प्रयत्नांचा प्रभाव केंद्र सरकारवर पडल्याशिवाय राहणार नाही. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणात खर्च करण्याच्या प्रसंगी केंद्र सरकारच मदत सहज मिळेल.

आपल्या संस्कृतीला अधिकार व प्रतिष्ठा प्राप्त होण्यासाठी प्राकृताला भारताची अधिकृत भाषा म्हणून मान्यता मिळणे आवश्यक आहे. तो आपला हक्क आपण बजावून दाखविला पाहिजे. यासाठी हीच वेळ योग्य आहे. सध्या जागृतीला चांगला काळ लाभल्याचा अनुभव येतो. भगवान महावीरांच्या निर्वाणाच्या २५०० व्या महोत्सवाची पर्वणी चालू आहे. मोठ-मोठ्या संस्था व व्यक्ती त्यामध्ये भाग घेण्यासाठी पुढे सरसावत आहेत. अखिल भारतीय स्तरावर जी एक मोठी उत्सवसमिती दिल्ली येथी स्थापन केली आहे तिचे नेतृत्व स्वतःपंतप्रधान इंदिरा गांधींनी स्वीकारून कार्याची कमान उंचाविली आहे. सांस्कृतिक कार्य अंगीकारण्यास व अंगीकृत कार्य तडीला नेण्यास ही मेठी संधी चालून आली आहे. यावेळी मागे न राहता मोठमाठय सांस्कृतिक व सामाजिक संस्था उभय केल्या पाहिजेत. जुन्या संस्थांचे पुनरुज्जीवन केले पाहिजे. पैसा पुरविला पाहिजे. शिक्षण-संशोधन-प्रकाशन इत्यादी कार्ये गतिमान केली पाहिजेत.

सावधगिरी

युद्धातील जेते वर्षा-दोन वर्षांच्या आतच सभोवतालच्या व दूरवरच्याही, जरा असमर्थ असलेल्या इतर प्रदेशांच्या मुक्तीकरणाची भाषा बोलू लागतात. त्यातील मुक्तीकरणाचा अर्थ दुसऱ्याच्या दृष्टीने फसवा व स्वतःच्या दृष्टीने स्वार्थी असतो. त्यातील विसतारीकरणाचा भाग गुप्त राहात नाही. पण ते योग्य वेळी समजणे आवश्यक असते. मुक्तीकरणच्या फौजेच्या जूखाली एकदा मान मुक्तपणे गुंतल्यावर मग पुनःतेथून सुटका करून घेणे जवळ जवळ अशक्यख्व. असाच प्रसंग आपल्या संस्कृतीवर येऊ नये असे वाटत असल्यास योग्य वेळीच सावधगिरी बाळगणे आवश्यक आहे. कारण वैदिकीकरणाला भाषा फोल ठरल्यावर आता नव्या जोमने हिंदवीकरणाचा भाषा पुनःप्रबल होऊ पहाता आहे. गेल्या काही दशकात राष्ट्रवाद्या नावाखाली हिंदुराष्ट्रवादाचा पुरस्कार करण्यात आला आणि हिंदवेतरांना परसहिष्णुता बहाल करण्याचा आव आणला गेला. तरीही परिस्थिती त्यांना अनुकूल ठरली नाही. वस्तुतः त्यांच्या सहिष्णुतेची इतरांना गरजच भासली नाही. कारण ती ओजस्वी आणि गुणबीजात्मक नसल्याने तिचा प्रभाव पडू शकला नाही. शिवाय त्या सहिष्णुतेच्या आड आत्मवरिष्ठता व परकनिष्ठता लपली असल्याने त्यांचे वर्तन दबिच ठरले. म्हणूनच हिंदवीकरणाला खरा अर्ग कोणालाच उमजत नाही. कारण हिंदू या शब्दाचा अर्ग त्यांना पाहिजे तसा त्यांच्य अभिनेत्यापून अनुसरत्यपर्यंत कोणालाच लावता आलेला नाही. पण भषाशास्त्र जमले नाह म्हणून त्यांचे काहीच अडणार नाही. त्यांना सुसंगत व सहीाव यंचे वावउच आहे. दलितावर हात उगारण्यात, त्यांचे पिण्याचे पाणी बंद करण्यात अशांना पुरुषार्थ वाटतो (ता. इंदापूरमधील बावडा प्रकरण, १९७२). त्यात मंत्र्यंचे भाऊबंदही हिरीरीने भाग घेतात. अशा वेळी वर्णीदातून उद्भवलेली जातीयता, अहंगंड, तुच्छता, वर्गीद इत्याद प्रकारच विषमता अश्व पसरत राहिल्यस मानवता धोक्यात आल्याशिवाय राहणार नाही.